

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-11-87-60>

УДК 341.215.2

Вовк С.О.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ПРОБЛЕМА «ДЕФІЦИТУ ДЕМОКРАТІЇ» ТА ЇЇ ПОДОЛАННЯ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Анотація. У статті аналізуються підходи до тлумачення терміну «дефіцит демократії», що має місце в сучасному європейському дискурсі інтеграції. Робиться висновок, що в рамках першого підходу «дефіцит демократії» ув'язується з проблемою легітимності рішень, прийнятих «загальноєвропейським центром». В рамках другого з рядом спотворень, яким схильна до демократична форма правління в розвинених демократіях. Розглянуто причини і умови виникнення «дефіциту демократії». Розглянуті особливості правових інструментів впливу громадян на функціонування Європейського Союзу та проблема «дефіциту демократії» на сучасному етапі його розвитку. У статті наголошується, що проблема «дефіциту демократії» залишається ключовою проблемою інституційної системи ЄС та прийняття рішень в ЄС. Юридичні зміни до установчих договорів ЄС були передбачені для мінімізації проблема «дефіциту демократії». Були визначені найважливіші зміни з Лісабонським договором, який закріпив кілька ефективних засобів правового захисту. Наприклад, законодавча влада Європейського парламенту як унікального легітимістського інституту, було обрано безпосередньо громадянами. Лісабонський договір розширив роль парламентів держав-членів у законодавчих процесах ЄС. Проаналізовано шляхи вирішення даної проблеми.

Ключові слова: дефіцит демократії, Європейський Союз, вибори, громадянин.

Vovk Sofia

Yaroslav Mudryi National Law University

THE PROBLEM OF THE "DEFICIT OF DEMOCRACY" AND ITS OVERCOMING IN THE EUROPEAN UNION

Summary. The article analyzes the approaches to the interpretation of the term "democracy deficit", which takes place in the modern European discourse of integration. It is concluded that in the framework of the first approach, the "deficit of democracy" is linked to the problem of the legitimacy of decisions taken by the "pan-European center". As part of the second with a number of distortions that are prone to a democratic form of government in developed democracies. The causes and conditions of the "democracy deficit" are considered. The peculiarities of legal instruments of citizens' influence on the functioning of the European Union and the problem of the "democracy deficit" at the present stage of its development are considered. The reasons and conditions of "deficit of democracy" emerged, ways of solving this problem were analyzed. The particularities of legal instruments of citizens' influence on the functioning of European Union and the problem of «democratic deficit» at the modern stage of its development. It is emphasized in the article, that the problem of «democratic deficit» remains a key problem of the EU institutional system and EU decision-making. Legal amendments of the EU founding treaties were provided to minimize the problem of «democratic deficit». The most important changes were determined with the Lisbon Treaty, which fixed several effective legal remedies. For instance, the legislative power of the European Parliament as the unique legitimist institution elected directly by citizens was increased. Changes included the change in calculating such a majority to a new double majority based on in the principle of representation of citizens in the Council of Ministers. The Treaty of Lisbon expanded the role of Member States' parliaments in the legislative processes of the EU by giving them a prior scrutiny of legislative proposals before the Council and the Parliament can take a position and some control powers. One of the major innovations introduced by the Lisbon Treaty and aims at involving citizens more closely in agenda-setting at EU level is the European citizens' initiative. The specific character of the EU institutional system and lack of some legal mechanisms of citizens' participation in the process of EU decision-making, similar to those of national level, demonstrates the existence of the problem of «democratic deficit». Nevertheless modern legislation of EU proves that there is no ground to make a conclusion about weakness of political scope of the European citizenship.

Keywords: lack of democracy, European Union, elections, citizen.

Постановка проблеми. У сучасному світі європейська інтеграція розглядається багатьма державами як оригінальний орієнтир в процесі їх державно-правового становлення. Перш за все це пов'язано з тими успіхами, яких Європейський Союз домогся за майже 70 років свого існування. Як держави-члени ЄС, так і ті, що прагнуть набути членства в Союзі, бачать в інтеграції виключно позитивний контекст, ігноруючи ті дефекти, які притаманні йому.

Вивчення різних аспектів функціонування Європейського Союзу має важливе значення для України, яка послідовно змінює державну політику на шляху до євроінтеграції.

В ЄС піддають серйозній критиці модель демократії Союзу, яка сформувалася останніми роками. Для успішного продовження функціонування ЄС та закріплення вже наявних здобутків європейської інтеграції необхідним є налагодження зрозумілого й ефективного зв'язку між рішеннями, які приймають європейські інституції, та громадянами Європейського Союзу. Іншими словами, йдеться про подолання так званого «дефіциту демократії» в ЄС.

Аналіз актуальних досліджень. Означені явища і тенденції актуалізували проблему демократичності політичного управління в ЄС і дискусії навколо питання «дефіциту демократії»

в Європі зокрема, підтвердженням чого є наукові дослідження останніх років: Е. Ван ден Абел, Е. Еріксен, С. Крюгер, Шт. Лендорфф, С. Пяттоні, А. Сті, Д. Фрідріх. У рамках вітчизняних політологічних студій ця проблематика досліджується в аспектах нормативно-інституційного забезпечення представництва та форм політичної участі громадян в процесах управління на рівні ЄС (П. Байковський [1], І. Ткаченко [3], О. Трагнюк [4]).

Загалом же варто вказати, що науковці переважно акцентують увагу на вивченні цього питання, зокрема, О.М. Поліванова [9], Є.В. Ткаченко [10], І.В. Яковок [3]. У зарубіжній доктрині варто відзначити Ю.А. Атаніязову [11], Т.А. Васильєву [12], С.Л. Гусевського [13], А.А. Керопяна [14], Ю.А. Лепешкова [15], І.А. Смирнова [16].

Метою статті є виявлення шляхів легітимації урядування на наднаціональному рівні, а також дослідження чинників проблеми.

Виклад основного матеріалу. Європейський Союз є міждержавним утворенням, що має унікальну політико-правову природу, яка впливає на порядок формування та діяльності органів ЄС, зумовлює особливості ухвалення ними рішень, що відрізняються залежно від сфери співробітництва.

Проаналізувавши практику, можна дійти висновку, що функціонування Європейського Союзу засвідчує, що одним з головних недоліків Євросоюзу є «дефіцит демократії», який насамперед полягає у недостатній участі громадян у процесі вироблення політики Європейського Союзу, що в свою чергу ставить під сумнів відданість Союзу демократичним цінностям.

З огляду на проголошений курс на євроінтеграцію і життя важливих правових кроків з боку України, зокрема, підписання Угоди про асоціацію, а відтак перспективу набуття громадянами України громадянства ЄС, окреслена проблематика дефіциту демократії є надзвичайно важливою. На мою думку, важливо зазначити, що за чинними установчими договорами (Договором про ЄС 1992 р. (далі – ДЄС) та Договором про функціонування ЄС 1957 р. (далі – ДФЄС)) Європейський Союз не має власної наднаціональної політичної влади. Вона походить від держав – членів ЄС та реалізується головним чином через Європейську раду, яка визначає загальні політичні орієнтири та пріоритети Союзу та складається з глав держав або урядів (ст. 15 ДЄС), та Раду ЄС, що здійснює функції з розробки політики ЄС та приймає відповідні нормативні акти для її реалізації на рівні міністрів держав-членів (ст. 16 ДЄС).

Також, у процесі ухвалення рішень беруть участь наднаціональні інституції, передусім Європейська комісія, Європейський центральний банк, які мають правові можливості впливати на формування європейської політики. До процесу прийняття політичних рішень залучається також Європейський парламент, що на сьогодні є єдиною інституцією ЄС, яка безпосередньо виражає волю громадян держав-членів на загальноєвропейському рівні (ст. 14 ДЄС). Водночас за чинною редакцією установчих договорів Європейського Союзу, зокрема, ст. 289 ДФЄС, на відміну від національних парламентів, він не уповноважений самостійно приймати юридично обов'язкові нормативні акти загального характеру для реалізації політичного курсу вказаного об'єднання. Тож Європарламент

не має виняткових повноважень у правовій легітимації загальної політики ЄС, а відтак громадяни держав-членів не мають значних повноважень щодо безпосереднього впливу на зміст політичних рішень, що приймаються на рівні Союзу.

Отже, сучасна інституційна будова ЄС демонструє, що, на відміну від більшості держав, де на конституційному рівні закріплено і гарантовано, що джерелом влади є народ, громадяни ЄС залишаються суттєво дистанційованими від процесу ухвалення рішень, що визначають специфіку функціонування вказаного інтеграційного утворення. Така характеристика організаційного механізму Союзу називається проблемою «дефіциту демократії» в ЄС.

Поняття «дефіцит демократії» було введено в науковий обіг та практичний вжиток у 1970-х рр. Його запровадження пов'язують з іменем французького юриста, експерта з економічних питань Європейських співтовариств Жоржем Веделем, який надав загальну характеристику цього явища у Доповіді, присвяченій необхідності розширення законодавчих повноважень Європарламенту, від 25.05.1972 р. [6].

Хоча сам термін «дефіцит демократії» не вживався, у документі підкреслювалася і обґрунтовувалася важливість демократизації Співтовариств шляхом залучення громадян до політичного життя через Парламентську Асамблею (Європейський парламент). Особлива увага до вказаної інституції, що була і на сьогодні залишається єдиною, що виражає інтереси громадян держав-членів, пов'язувалася з тим, що вона мала суто консультативні повноваження. Законодавча функція зосереджувалася у Раді Міністрів та Європейській комісії, що фактично виключало вплив громадян на процес прийняття і зміст юридично обов'язкових для держав-членів нормативних актів.

Згодом, за пропозиціями Ж. Веделя на підставі Акта про вибори від 20.09.1975 р. [7] було змінено процедуру формування Європейського парламенту шляхом надання громадянам загального прямого виборчого права (раніше депутати призначалися державами-членами) та починаючи з Єдиного Європейського Акта від 17.02.1986 р. [8] було поступово демократизовано саму законодавчу процедуру за рахунок посилення в ній ролі Європейського парламенту.

Незважаючи на значні інституційні зміни, що стали результатом компромісу держав-членів, «дефіцит демократії» залишається центральною проблемою політико-правової природи ЄС, існування якої підриває легітимність Союзу. У західній доктрині термін «дефіцит демократії» у контексті ЄС використовують на позначення розбіжності між процесом прийняття рішень Союзом і демократичним механізмом та формою, які мають панувати над цим процесом.

Отже, проблема «дефіциту демократії» полягає у відсутності у громадян держав-членів достатніх правових механізмів безпосередньо впливати на зміст політичних рішень, що приймаються на рівні ЄС. З цього приводу О.Я. Трагнюк слушно підкреслює, що «наявність проблеми “демократичного дефіциту” не означає, що політична система ЄС є недемократичною як така. Це радше відображає труднощі, пов'язані зі спробами розвитку демократії на наднаціональному рівні, поза рамками традиційної національної держави» [2].

Проблема «дефіциту демократії» в ЄС часто пов'язується із браком його легітимності, як «ставлення населення до діючих інститутів влади та обов'язкових правил, вироблених даними інститутами». Брак легітимності в свою чергу пов'язується із недосконалістю механізму функціонування інституційної системи ЄС, яка проявилася в процесі поглиблення і розширення інтеграції.

На думку Маджоне, батьки-засновники Європейських співтовариств пожертвували демократичністю об'єднання заради інтеграції. Досить вдало встановив співвідношення між рівнем інтеграції та демократії у своєму визначенні «дефіциту демократії» С. Уільямс, на думку якого, «дефіцит демократії» – це «втрата демократичного контролю на національному рівні, пов'язана з передачею об'єднанню значної частини повноважень від національних органів влади [1].

«Дефіцит демократії» – це явище, притаманне як сучасним демократичним режимам, так і міждержавним об'єднанням, яке характеризується недостатнім рівнем демократичної легітимності їх інститутів та певною невідповідністю їх діяльності, механізмів та процедур сучасним демократичним стандартам.

Таким чином виникає ситуація, коли громадяни можуть висловитися «за» або «проти» проекту європейської інтеграції, але не можуть вплинути на його конкретний зміст. Зростає розрив між консенсусом політичних еліт ЄС із приводу доцільності розвитку інтеграції і скепсисом населення стосовно ефективності загальноєвропейських інститутів. Це є серйозною перешкодою для подальшої еволюції Європейського Союзу. Своєрідний ресурс довіри, який забезпечував згоду населення щодо розвитку інтеграційних процесів, поступово зменшується, що загострює питання забезпечення легітимності влади Європейського Союзу.

На сучасному етапі функціонування Європейського Союзу проблема «дефіциту демократії» обумовлена, головним чином, двома обставинами. По-перше, єдиний легітимно утворений орган – Європейський парламент, що формується шляхом прямих виборів, належним чином не відображає рівень представництва громадян ЄС на національному рівні. Так, виражаючи інтереси півмільярдного населення, до його складу входить усього 751 депутат. Таким чином, в середньому один парламентар представляє інтереси понад 600 000 виборців, у той час як у більшості демократичних країн це співвідношення становить 1 : 60 000. По-друге, на відміну від традиційної моделі вищих державних органів більшості держав-членів, де законодавча функція є монополією парламенту, в ЄС відповідні функції вказана представницька інституція не має права здійснювати самостійно. Право приймати юридично обов'язкові нормативні акти загального характеру вона реалізує виключно у співпраці з Радою ЄС, що за своєю правовою природою є міжурядовим органом, який складається з національних представників органів виконавчої влади. При цьому слабкість законодавчих повноважень Європейського парламенту особливо яскраво виявляється під час прийняття нормативних актів шляхом спеціальної законодавчої процедури консультування, за якої він виконує суто дорадчу функцію та не має права вето на проєкти, що приймаються Радою ЄС.

На думку вчених, основними недоліками демократії в Євросоюзі є:

- небезпека «тиранії більшості», оскільки утворені в ЄС інституції змушують держав-членів всупереч власним інтересам приймати волю євроінтеграторів з Брюсселю, які нав'язують свої закони;
- вада «демократичної легітимності», оскільки контроль за інституціями ЄС з боку європейської громадськості – надзвичайно слабкий і неефективний;
- віддаленість організацій від окремих громадян, оскільки лише Європейський Парламент – обирається безпосередньо громадянами [3].

До інших факторів «дефіциту демократії» в ЄС дослідники відносять зростання впливу виконавчої та послаблення законодавчої влади в державах-членах; відсутність дійсно загальноєвропейських виборів; складність і незрозумілість Союзу для «пересічних» громадян; невинуватість політичних та економічних сподівань громадян та розбіжність між рішеннями ЄС та «ідеальними» уявленнями громадян на національному рівні [5].

Поза інституційним аналізом, зосередженим на формальних вимірах «дефіциту демократії», наукові підходи намагаються сприяти висвітленню оригінальних структур Євросоюзу і шукають форми його демократизації. Зокрема йдеться про інноваційну концепцію, засновану на понятті «демократичного управління». Цей підхід базується на твердженні про те, що ЄС не має потенціалу стати державою, зокрема через різноманітність спільнот, з яких він складається. Громадяни визначаються за національною ідентичністю і ЄС не має ані амбіцій, ані засобів щоб сформувати єдину європейську націю. За цих умов використання інституційного аналізу не можна вважати повноцінно комплексним. Ключовою ідеєю цього підходу є забезпечення таких механізмів і процедур вироблення політичного рішення, які не передбачають попередню наявність спільної громадянської ідентичності [4].

Вплив громадян на функціонування ЄС стає все більш помітним із кожними черговими змінами до установчих договорів Союзу. Ці процеси, відповідно, супроводжувалися введенням правових механізмів щодо мінімізації проблеми «дефіциту демократії». Зокрема, Лісабонський договір запровадив низку важливих новацій у цьому напрямі. Передусім було суттєво розширено законодавчі повноваження Європейського парламенту та закріплено норму про прийняття рішень у Раді ЄС за принципом подвійної більшості, коли враховується не тільки кількість голосів міністрів держав-членів (55% або 72%), а й кількість населення, яку вони представляють (65%) (ст. 238 ДФЄС).

Першим кроком до вирішення цієї проблеми став прийнятий у 2007 році Лісабонський договір. Він ввів певні новели щодо посилення та зміцнення демократії в ЄС. Основними з них є:

- посилення ролі Європарламенту, який прямо обирається громадянами та наділений більш широкими повноваженнями;
- залучення національних парламентів до роботи ЄС, з метою реалізації принципу субсидіарності;
- гарантування прав людини та громадянських свобод, в силу того, що Хартія фундаментальних прав стала юридично зобов'язуючим документом та набула однакового правового статусу з договорами ЄС;

– запровадження права на громадянську ініціативу – щонайменше один мільйон громадян, які є громадянами значної кількості держав-членів, можуть запропонувати Єврокомісії в межах її повноважень висунути будь-яку належну пропозицію з питань, щодо яких, на їхню думку, слід ухвалити правовий акт Союзу на виконання Договорів [2];

– чітка категоризація повноважень, внаслідок чого відносини між державами-членами стануть більш зрозумілими;

– можливість виходу держав-членів зі складу Союзу.

Таким чином, Лісабонський договір розширив повноваження Європарламенту, надав Хартії загальнообов'язкового характеру, зміцнив принцип верховенства права та передбачив можливість виходу держав із членства в ЄС, посиливши тим самим демократичність Європейського Союзу, але дефіцит демократії, тобто недостатня участь громадян у процесі здійснення політики Європейського Союзу, брак демократичної легітимності інститутів ЄС, а також посилення впливу та повноважень європейської бюрократії, як специфічну проблему ЄС, у повній мірі він не вирішив [5].

Як бачимо, можливість реалізації громадянської ініціативи суттєво розширює політичні права громадян ЄС через визнання права кожного із них на участь у демократичному житті Союзу шляхом залучення до законодавчого процесу. Інститут громадянської ініціативи в ЄС розглядається як один із типів партиципаторної демократії, що ґрунтується на принципах представницької демократії, на яких засновано ЄС і які є цінностями Союзу [2]. Закріплення права громадянської ініціативи відображає прагнення ЄС до запровадження ключових стандартів громадянського діалогу, який є продовженням існуючої практики Комісії щодо проведення широких громадських консультацій у тих випадках, коли прийняття законодавчого акта Союзу може зачіпати права та інтереси осіб у ЄС.

Також, попри існування проблеми «дефіциту демократії» в ЄС, на сьогодні не потрібно недооцінювати юридичні можливості впливу громадян на правопорядок і політику ЄС, у тому числі зовнішню. Яскравим доказом тому є опосередкований вплив громадян через обраних ними депутатів національних парламентів на процес набрання чинності Угоди про асоціацію з Україною, яка стане юридично обов'язковим міжнародним договором лише у разі ратифікації усіма державами – членами ЄС.

Зробивши детальний аналіз зазначеної проблеми приводить до висновку, що «дефіцит демократії»

є суттєвою проблемою Європейського Союзу з якою треба боротися поки це ще може принести позитивний результат, бо як тільки ЄС повністю вичерпає той ліміт довіри, що надали йому громадяни, то це може привести до безповоротних наслідків. Тому єдиним розумним виходом в даній ситуації є переоцінка і збільшення сили впливу громадян на діяльність інституцій Європейського Союзу.

Висновок. Як бачимо, можливість реалізації громадянської ініціативи суттєво розширює політичні права громадян ЄС через визнання права кожного із них на участь у демократичному житті Союзу шляхом залучення до законодавчого процесу. Інститут громадянської ініціативи в ЄС розглядається як один із типів партиципаторної демократії, що ґрунтується на принципах представницької демократії, на яких засновано ЄС і які є цінностями Союзу. Закріплення права громадянської ініціативи відображає прагнення ЄС до запровадження ключових стандартів громадянського діалогу, який є продовженням існуючої практики Комісії щодо проведення широких громадських консультацій у тих випадках, коли прийняття законодавчого акта Союзу може зачіпати права та інтереси осіб у ЄС. Такими є основні правові механізми посилення участі громадян у функціонуванні Союзу, запроваджені Лісабонським договором. На мою думку, вони мають сприяти прискоренню процесів формування ЄС як «ніколи тіснішого союзу народів Європи, де рішення приймають якомога відкритіше та ближче до громадянина». Проведене дослідження дає підстави для висновку, що попри існування проблеми «дефіциту демократії» в ЄС, на сьогодні не потрібно недооцінювати юридичні можливості впливу громадян на правопорядок і політику ЄС, у тому числі зовнішню. Яскравим доказом тому є опосередкований вплив громадян через обраних ними депутатів національних парламентів на процес набрання чинності Угоди про асоціацію з Україною, яка стане юридично обов'язковим міжнародним договором лише у разі ратифікації усіма державами – членами ЄС.

Зробивши детальний аналіз зазначеної проблеми приводить до висновку, що «дефіцит демократії» є суттєвою проблемою Європейського Союзу з якою треба боротися поки це ще може принести позитивний результат, бо як тільки ЄС повністю вичерпає той ліміт довіри, що надали йому громадяни, то це може привести до безповоротних наслідків. Тому єдиним розумним виходом в даній ситуації є переоцінка і збільшення сили впливу громадян на діяльність інституцій Європейського Союзу.

Список літератури:

1. Рабінович М. Компаративна характеристика визначення проблеми «дефіциту демократії» та шляхів її вирішення у ЄС та Канаді: аспекти репрезентації і участі. *Третя щорічна міжнародна конференція «Парламентські читання»*. 2013. № 3. С. 30–34. URL: <https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2015/09/%D0%B0%D1%80%D0%A7%D0%B8%D1%822013.pdf> (дата звернення: 08.10.2020).
2. Трагнюк О.Я. Деякі правові засоби подолання дефіциту демократії в Європейському Союзі (на прикладі інституту громадянської ініціативи в ЄС). *Держ. буд-во та місц. самоврядування*. 2011. Вип. 22. С. 86–95.
3. Яковюк І.В. Правові основи європейської інтеграції та її вплив на державно-правовий розвиток України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01, 12.00.11. Харків, 2014. С. 474.
4. Вінникова Н.А. Питання демократичної легітимності в сучасному Європейському теоретичному дискусії. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Сер. «Питання політології»*. 2009. № 861. Вип. 15. С. 18–28. URL: <http://ekhnair.univer.kharkov.ua/handle/123456789/2408> (дата звернення: 08.10.2020).
5. Стрелков А. «Демократический дефицит» после Лиссабонского договора. URL: http://www.perspektivy.info/oykumena/europe/demokraticheskij_deficit_posle_lissabonskogo_dogovora_2010-04-09.htm (дата звернення: 01.10.2020).
6. Report of the Working Party examining the problem of the extension of the powers of the European Parliament of 25 March 1972. URL: http://www.cvce.eu/obj/vedel_report_25_march_1972-en-a4f5b134-99b9-41b3-9715-41769dfea12a.html (дата звернення: 03.10.2020).

7. Act concerning the election of the Members of the European Parliament by direct universal suffrage of 20.09.1976. URL: http://www.cvce.eu/content/publication/2003/1/9/3897868f-a751-4111-a799-e7c1f1811bac/publishable_en.pdf (дата звернення: 03.10.2020).
8. Single European Act of 17.02.1986. URL: http://europa.eu/eu-law/decision-making/treaties/pdf/treaties_establishing_the_european_communities_single_european_act/treaties_establishing_the_european_communities_single_european_act_en.pdf (дата звернення: 02.10.2020).
9. Поліванова О.М. Правове регулювання свободи пересування фізичних осіб у Європейському Союзі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2012. 19 с.
10. Ткаченко Є.В. Правовий статус громадян Європейського Союзу. *Юрист України*. 2011. № 1(14). С. 17–23.
11. Атаніязова Ю.А. Современные тенденции в международно-правовой регламентации вопросов гражданства в свете опыта Европейского Союза : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Москва, 2004. 189 с.
12. Васильева Т.А. Эволюция института гражданства Европейского Союза : Государство и право. Москва, 2007. № 12. С. 22–30.
13. Гусевский С.Л. Свобода передвижения лиц в условиях расширения Европейского Союза на Восток : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Казань, 2007. 173 с.
14. Керопян А.А. Международно-правовые проблемы гражданства в условиях глобализирующегося мира : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Москва, 2010. 204 с.
15. Лепешков Ю.А. Гражданство Европейского Союза: нонсенс или объективная закономерность в международном праве. *Белорус. журн. междунар. права и междунар. отношений*. 1998. № 5. С. 46–50.
16. Смирнов И.А. Международно-правовые проблемы теории и истории европейского единства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Москва, 1992. 185 с.

References:

1. Rabinovych M. (2013). Komparatyvna charakterystyka vyznachennya problemy «defycty demokratiyi» ta shlyaxiv yiyi vyrishennya u YeS ta Kanadi: aspekty reprezentaciyi i uchasti. [Comparative characteristics of defining the problem of "democracy deficit" and ways to solve it in the EU and Canada: aspects of representation and participation] Tretya shhorichna mizhnarodna konferenciya «Parlamentski chytannya» [Third Annual International Conference "Parliamentary Readings"] (electronic journal), no 3. pp. 30–34. Available at: <https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2015/09/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D0%A7%D0%B8%D1%822013.pdf> (accessed 8 October 2020).
2. Tragnyuk O.Ya. (2011). Deyaki pravovi zasoby podolannya defycty demokratiyi v Yevropejskomu Soyuzi (na prykladi instytutu gromadyanskoyi iniciatyvy v YeS). [Some legal means of overcoming the deficit of democracy in the European Union (on the example of the institution of civic initiative in the EU)]. *Derzh. bud-vo ta miscz. Samovryaduvannya*, vol. 22, pp. 86–95.
3. Yakovyuk I.V. (2014). Pravovi osnovy yevropejskoyi integraciyi ta yiyi vplyv na derzhavno-pravovyj rozvytok Ukrainy [Legal bases of European integration and its influence on the state and legal development of Ukraine] (PhD Thesis), Xarkiv: National Law University of Yaroslav Mudryy.
4. Vinnykova N.A. (2009). Pytannya demokratychnoyi legitymnosti v suchasnomu Yevropejskomu teoretychnomu dyskusi. [Issues of democratic legitimacy in modern European theoretical discussion]. *Visnyk Xarkivskogo nacionalnogo universytetu im. V.N. Karazina. Ser. «Pytannya politologiyi»* [Bulletin of Kharkiv National University named after V.N. Karazina. Ser. "Questions of political science"] (electronic journal), vol. 15, no. 861, pp. 18–28. Available at: <http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/handle/123456789/2408> (accessed 8 October 2020).
5. Strelkov A. «Demokratycheskyj defycty» posle Lyssabonskogo dogovora ["Democratic deficit" after the Lisbon Treaty] (electronic journal). Available at: http://www.perspektivy.info/oykumena/europe/demokratycheskyj-defycty_posle_lyssabonskogo_dogovora_2010-04-09.htm (accessed 1 October 2020).
6. Report of the Working Party examining the problem of the extension of the powers of the European Parliament of 25 March 1972 (electronic journal). Available at: http://www.cvce.eu/obj/vedel_report_25_march_1972-en-a4f5b134-99b9-41b3-9715-41769dfea12a.html (accessed 3 October 2020).
7. Act concerning the election of the Members of the European Parliament by direct universal suffrage of 20.09.1976 (electronic journal). Available at: http://www.cvce.eu/content/publication/2003/1/9/3897868f-a751-4111-a799-e7c1f1811bac/publishable_en.pdf (accessed 3 October 2020).
8. Single European Act of 17.02.1986 (electronic journal). Available at: http://europa.eu/eu-law/decision-making/treaties/pdf/treaties_establishing_the_european_communities_single_european_act/treaties_establishing_the_european_communities_single_european_act_en.pdf (accessed 3 October 2020).
9. Polivanova O.M. (2019). Pravove regulyuvannya svobody peresuvannya fizychnyx osib u Yevropejskomu Soyuzi [Legal regulation of freedom of movement of individuals in the European Union]: (PhD Thesis), Kyiv.
10. Tkachenko Ye.V. (2011). Pravovyj status gromadyan Yevropejskogo Soyuzu [EV Legal status of citizens of the European Union]. *Yuryst Ukrainy* [Lawyer of Ukraine], vol. 14, no. 1, pp. 17–23.
11. Atanyyazova Yu.A. (2007). Sovremennye tendency v mezhdunarodno-pravovoj reglamentacyyi voprosov grazhdanstva v svete opyta Evropejskogo soyuza [Current trends in the international legal regulation of citizenship in the light of the experience of the European Union] (PhD Thesis), Moskva.
12. Vasyleva T.A. (2007). Evolyuciya ynstytuta grazhdanstva Evropejskogo Soyuzu: Gosudarstvo y pravo [The evolution of the institution of citizenship of the European Union: State and law]. Moskva, no. 12, pp. 22–30.
13. Gusevskiy S.L. (2013). Svoboda peredvyzhenyya lycz v uslovyiyax rasshyrenyya Evropejskogo Soyuz na Vostok [Freedom of movement of persons in the context of the enlargement of the European Union to the East] (PhD Thesis), Kazan.
14. Keropyan A.A. (2010). Mezhdunarodno-pravovye problemy grazhdanstva v uslovyiyax globalyzyruyushhegosya myra [International legal issues of citizenship in a globalizing world] (PhD Thesis), Moskva.
15. Lepeshkov Yu.A. (1998). Grazhdanstvo Evropejskogo Soyuz: nonsens yly ob'ektyvnaya zakonomernost v mezhdunarodnom prave [Citizenship of the European Union: nonsense or objective regularity in international law]. *Belarusian Journal of International Law and International Relations*, no. 5, pp. 46–50.
16. Smyrnov Y.A. (1992). Mezhdunarodno-pravovye problemy teoryy y ystoryy evropejskogo edynstva [International legal problems of the theory and history of European unity] (PhD Thesis), Moskva.